

Ристо Драгићевић

ПОЛОЖАЈ ХРИШЋАНСКЕ РАЈЕ У ТУРСКОЈ И СТАРИ ПЛАНОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

Заслуживало би навести и неколико података о ранијим плановима за ослобођење разних наших крајева од туђинске власти, а за стару Црну Гору може се почети од времена владике Данила Петровића Његоша, главног лица Његошевог „Горског вијенца“. На позив руског цара Петра Великог он је још 1711. године покушао да неке Црној Гори сусједне крајеве ослободи и присаједини Црној Гори. Тако су, по једном извјештају француског посланика у Млецима, негдје средином 1711. године, Црногорци успјели да освоје Жабљак, стару престоницу Црнојевића, па су се упутили чак према Требињу, али им је даља акција онемогућена од Дубровника и Венеције, који их нијесу хтјели помоћи ни самим оружјем. Овом приликом су пошли на Оногошт (Никшић) и успјели су да заузму варош, али тврде градске бедеме нијесу могли заузети без топова, па су морали напустити и Жабљак и опсаду Оногошта.¹

Двадесет година послје смрти владике Данила црногорски митрополит Василије Петровић и по други пут моли руску царицу Јелисавету (7. фебруара 1755)* да прими Црногорце и „цео православни народ“ под своју заштиту, „да би престали душмански Венецијани од непријатељске зависти против нас“, а крајем те године тражи потписе и Црној Гори сусједних грбальских главара, којима би потврдили његову жељу.² Три године касније владика пише грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову и ово: „Мени је више брига за наш јадни народ у Албанији,

¹ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 591 и *Казиванџ старџ Требџшана*, Београд 1842, 13—16.

* У ово вријеме државна администрација и у Црној Гори и у Русији вођена је по старом календару.

² Вл. Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 394.

Македонији, Босни, Србији и Бугарској, но за нас Црногорце, јер ако Црна Гора пропадне, на коју они гледају као на своју избавитељицу, ја се бојим да ће они изгубити надежду на спасење, па да ће из очајања примити вјеру Мухамедову“.³ Владика Василије је стално мислио на ове своје планове, а 1763. године имао је, по извјештају пуковника Паулића, план „да се успостави стара српска држава, у коју би, поред Бугарске, Србије, Горње Албаније, Далмације и Босне, ушао и Карловачки Банат и Славонија. Закључено је било“, наставља Паулић, „да православни у исти дан побију све Турке у овим провинцијама, а у аустријским крајевима све офицере. За овај план био је придобијен тадашњи карловачки владика Јакшић, који је стајао у преписци с црногорским митрополитом преко писмоноша попова. — Овај план није успио с разлога, што нијесу имали потребан број способних вођа“, мисли Паулић.⁴

Митрополит Петар I Петровић је 1798. послао у Русију свога изасланика Николу Давидовића, који је имао да руском цару каже како су Далматинци, Херцеговци, Бошњаци, Арбанаси и Србијанци готови да се уједине са нама и ставе под заштиту руског цара. Нарочито је драгоцјено писмо митрополита Петра од 10. јануара 1804. године, упућено игуману манастира Дечана хаџи Данилу Кажанегри, Паштровићу, да „ове године имамо намјереније ми Црногорци и са београдске стране Срби оћемо скочити на оружје против наших врагова Турака, ако можемо и вас да избавимо, неголи гледај да сачувате Светога краља кивот, са свете мошти и крстове и све утвари церковне... Ако не можете сачувати ствари, а ви преко Васојевића и Куча и Пипера донесите на Цетиње, и ми се надамо да ће и славна Русија да помогне свема хришћанима да се ослободе ига турског“.⁵ Писмо митрополита Петра јасно потврђује факат да је било унапријед споразума о устанку у Србији, јер је ово писмо од 10. јануара 1804, а први српски устанак почео је тек 2. фебруара исте године.

Познато је, да је овај велики и заслужни црногорски митрополит послје двије славне побједе над скадарским папшом Бушатлијом 1796. године успио да дефинитивно ослободи Брда (Бјелопавлиће и Пипере), а 1820. Морачу и Ровца, док је неко вријеме владао једним дијелом Црногорског приморја и Боком Которском, водећи борбе и са Французима чак до Корчуле и Брача. Тада су Црногорци и Приморци на скупштини у Доброти

³ Марко Драговић, *Митрополит црногорски Василије Петровић Његош или Историја Црне Горе од 1750 до 1766 године*, Цетиње 1884, 69.

⁴ Душан Вуксан, *Црна Гора у доба младости митрополита Петра првог*, Записи, књ. XXI, Цетиње 1939, 265; Вл. Ђоровић, нав. дјело, 394—395.

⁵ Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 23—24.

1813. донијели одлуку да ће Црна Гора и Бока „бити вјерне и свагда и у сваком случају и догађају остати уједно састављене“, што су онемогућили добро познати каснији историјски догађаји.⁶

За вријеме владе митрополита Петра I био је припреман један устанак у Зети, о чему је сачувано писмо зетских свештеника и виђенијих Зећана упућено митрополиту Петру I (оно је у старој Цетињској архиви у фасцикули за 1828. годину). Донио га је 22. јануара поп Поповић владици Петру I, који се тада налазио на Ријеци Црнојевића због неких ванредних односа са скадарским пашом. Пошто су наведена имена свих свештеника и главара и изјављено поштовање и поздрав митрополиту, писмо овако наставља: „А по том, ми смо један скуп чинили тајно, а Господ Бог и Ви ћете јавно, да ударимо Турцима, у име Божје и у славу Свете Госпође, сада али икад. Ако питаш за хљеб војски, слава Богу ево турско жито у наше руке, цијели хамбари — има тридесет хиљада багашах, но сад, Г-дине, за име Божије, е смо ми, с помоћу Божјом и Вашом, хазар. Ево ћемо ми почети, ако ни ти велиш да не не пушташ да ни јагме Црногорци сиротињу, а ми ти дајемо Божу вјеру да ћемо почети и код нашијех женах и ћеце умријети, али се прославит, ако ни ти заповиједаш. Сад, те сад, имамо сви зговор тајно и дали смо један другому Божју вјеру да се не пуштамо и да се не просочимо. Но те молимо и кумимо живијем Богом, кад чујеш да смо почели, тај час пошљи војску, за име Божије...“ При крају писма наглашено је да исто шаљу по попу Јовану Поповићу, а они пристају на све што по њему поручи митрополит Петар.

Ово писмо Зећана сигурно је везано за молбе митрополита Петра I из првих дана мјесеца фебруара 1828. упућене руском министру Рибопјеру, који се тада налазио у Херцег-Новом на руским фрегатама, јер митрополит изрично моли да му се са фрегата пошаље „неколико праха и олова“, а нада се да руска флота неће заборавити овај крај, „у којег не само вјерни и усрдни к Росијској империји Црногорци, него и сви источнога и римскога исповједанија у Зети и Албанији оружјеносци жељно чекају...“⁷

Има једна посланица митрополита Петра I Бјелопавлићима, у којој им овај велики и прослављени митрополит и владалац мале Црне Горе износи разлику између онога времена када су били турска раја и садашњег када су грађани мале и слободне Црне Горе, па мислим да ће се ово вријеме побједника над моћним албанским везиром Махмут-пашом Бушатлијом 11. јула и 22. септембра 1796. године, у боју на Мартинићима и на Крусама, у првом је Бушатлија рањен, а у другом је и живот изгу-

⁶ Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951, 68—70 и 203 и даље.

⁷ Душан Вуксан, *нав. дјело*, 351.

био, најбоље илустровати текстом те посланице. Она је од 4. децембра 1827. године, а текст који је везан за ово питање гласи:

„Ево четрдесет годинах откада сте ви, с помоћу божјом и ваше браће Црногорацах и с мојим великим трудом и трошком, скинули с вашег врата жестоки јарам и сенцир турски и откада ја вас учим, молим и заклињем да у миру и у слогџ живите, да за своје добро и поштење радите, да своју слободу љубите и утврдите и да нигда не заборавите оно, што су ваши родитељи и прародитељи у љуту невољу под турским тиранством и зулумом трпјели. И ето данас, хвалећи Бога, не идете на турски измет, не дајете турскога харача, ни турскога пореза ни поклона, ни турске глобе никакве, не дочекивате Турке на конаке, не мијете турске ноге, не трчите по селима да тражите мед и масло, кокошке и јајца и остало што Турци ишту; не бректе вам и не заповиједају, како ћете им које јело скорије зготовити, не псују вам вјеру и закон, не називају вас крмцима од крмаках, а жене ваше крмачама од крмачах, не плаћате им жвакалице зашто су зубе сломили о вашем хљебу, не проводите турске коње и не дајете им зоб и сијено, не вежу вас при стропиштам у ваше куће и не воде свезанијех руку наопако за личине, не гњијете у турске тамнице и сенцире и не вјешају вас о врбама и на спушка вјешала, не бију вас чибуцима, ногама и замлатицама, не грабе ваше жене иза живијех мужевах и ђевојке вјерене и невјерене на срамоту. Нијесу ви пропали перчини проз хабене капице, ни лактови проз неопточене гуњине, него — ето данас токе и доламе, џамадани са ширитима и гајтанима од сребра и злата. Ето, мале пушке и ножеви сребром оковани, џеврдарџ срмом навезени, пушке шарајлије и ћесе с китама, ето куле ограђене и агалаци турски од Служа у вашијем рукама и ето драгоцјена вољност и слобода...“⁸

Са каквим је болом митрополит Петар I преживљавао небројене турске зулуме, који је својим Црногорцима наређивао да на турској територији не смију наносити никакве штете хришћанском становништву, као и да не убијају Турке који им не чине никаква зла, јер су и они — како он то народу објашњава — „људи од Адама и од Еве“, свједочи одломак његове посланице Црмничанима од 23. јануара 1811. године, која почиње овим ријечима: „Знате како Турци сломише мир..., пак Буразеровић из Подгорице... премама на вјеру и посијече својега кума Бошка Пилетића..., којему је срдце извадио и на нож проз Подгорицу носио, а главу у Скадар понио и дарове за њу примио...“⁹

Припреме за устанак у Зети, о којима је била ријеч у наведеном писму из 1828. године, свакако су дале повод младоме

⁸ Душан Вуксан, *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935, 201—202.

⁹ Д. Вуксан, *Посланице...*, 86.

Његошу да 1831. и 1832. године покуша, без успјеха, ослобођење Подгорице и Зете до Црнојевића Жабљака,¹⁰ а тако се неуспјешно завршио и његов поход на Грахово године 1836.

Данас је лако доћи до скоро хиљаду и осам стотина Његошевих писама, из којих се виде сва турска недјела, а која истовремено најбоље свједоче колико је Његош мислио и радио о ослобођењу и уједињењу наших сународника, који су били под туђином. Та његова писма за ова питања најбоље допуњава рад Матије Бана „Три сусрета с Владиком Радом“. Бан се са Његошем посљедњи пут видио 1851. године, када је Његош већ био тешко болестан. Тада му је Његош казао и ово: „Не жалим што ћу умријети, али жалим што нијесам у моме животу нешто знаменито учинио. Тако је хтјела моја зла судба, која ми је од почетка до краја ужасна била... Аманет ти наша народна ствар, која неће успјети, ако на њој не буду постојано радили себе прегоријевајући разумни и одважни људи... Сјети ме се гдјегод кад ме већ не буде и нека потомство бар дозна за наше намјере, кад му дјела не могах оставити“. Растанемо се сузним очима. Посљедњег великог владика црногорског више никад нијесам видио...“ — каже Бан.¹¹

Књаз Данило је своју жељу о ослобођењу испод туђина и уједињењу свих дјелова српскога народа кратко потврдио познатом изјавом Александру Карађорђевићу: „Дај да ослободимо Српство, па ћу ти ја бити први војник!“¹² и познатим помагњем Вукаловићевог устанка 1852, а за многе турске зулуме осветио се у боју на Граховцу 1. маја 1858. године. „Од Граховца па до Клобука пало је преко 8.000 мртвих Турака, да ту вјечито чувају стражу и границу“ — писао је 1864. године архимандрит Нићифор Дучић, додајући да је на бојном пољу остало 8 великих топова, око 6.000 пушака, око 2.000 ратних шатора, као и толико коња и око 10.000 ока муниције, док заплијењеним сабљама, ножевима, леденицама и кубурама, сатовима (часовницима), разним одликовањима и хаљинама изгинулих ратника — „ни броја се не зна“.¹³

За вријеме дуге владе књаза и краља Николе од посебног је значаја његов уговор са књазом Михаилом из 1866. године, у коме књаз Никола пристаје да се у случају ослобођења и уједињења поробљених дјелова српскога народа одрекне свога престола у корист књаза Михаила. Те њихове заједничке планове омело је

¹⁰ Андрија Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Српски етнографски зборник, књ. XXXVIII, Београд 1926, 514—522; Душан Вуксан, *Записи VI*, 1930, 282—284 и XII, 1933, 200—204.

¹¹ Матија Бан, *Три сусрета с владиком Радом*, Записи XX, 1938, 336—348.

¹² *Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша*, књ. пета, Цетиње 1969, 195.

¹³ *Годишњак Орлић за 1865 годину*, Цетиње, 43—44.

изненадно убиство књаза Михаила 29. маја 1868. године, па су намјесници младога књаза Милана (Блазнавац, Ристић и Гавриловић) онемогућили даљу искрену сарадњу са књазом Николом. Узевши власт у своје руке, 10. августа 1872. године, књаз Милан је првог намјесника Блазнавца поставио за предсједника Министарског савјета, а послеје Блазнавчеве смрти, 24. марта 1873, предсједник Владе постао је Јован Ристић. У овоме раздобљу увјерио се књаз Никола да намјесници не воде искрену и уговорену са кнезом Михаилом политику, а у то се увјерила и делегација Омладине српске, која је тобоже дошла на Цетиње да само присуствује крштењу прворођеног сина књаза Николе. Тој делегацији ставио је књаз Никола на располагање сву своју преписку са Београдом. Том приликом су делегати Омладине предали књазу Николи један меморандум, датиран на Цетињу 12. септембра 1871, а потписан од 14 делегата (објавио га је 1928. године Душан Вуксан), у којем су делегати за два главна питања дали ове предлоге: 1) „уједињење ратнога заповедништва у једној особи не само да није преко нужно, већ по особитим војничким околностима у нашег народа може бити још и штетно“, 2) „Питање око династије... — то ће питање моћи решити сам уједињен и ослобођен народ у својој првој уставотворној скупштини. Свако друго удешавање било би у најбољем случају прехитрено и могло би шкодити не само народу самом, већ и једној и другој династији“.¹⁴

Професор Васо Чубриловић наводи податак да је руски амбасадор у Цариграду генерал Игњатијев поручио Влади у Београду „да она треба да узме ствар Омладине у своје руке“, а истовремено је обећао „да ће умирати деловати на Цетињу“.¹⁵ Очигледно је, да се књаз Никола није могао тако олако сложити са овим мишљењем генерала Игњатијева. Он је и иначе имао званично тражење Владе из Београда „да се црногорска војска стави под србијанску команду“, а нешто касније један извор већ тврди да је Влада у Београду издала налог својим тајним агентима да растурају глас како је књаз Никола „издао јужнословенску ствар, коју је продао Аустрији за повећу суму новаца“.¹⁶

Ја нећу понављати многобројне податке о овим односима из наше стручне литературе, јер је то довољно познато,¹⁷ већ ћу

¹⁴ *Записи*, књ. II, 1928, 49—52. — Много података о овоме питању видјети у чланку др Косте Милутиновића у *Историјским записима*, књ. IX, Цетиње 1953, 1—46.

¹⁵ Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875—1878*, Београд 1930, 19—20.

¹⁶ Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Београд 1924, 357.

¹⁷ Сву преписку између Цетиња и Београда још из Карађорђева времена па даље објавио је у цетињским *Записима* Душан Вуксан. Он је у *Записима* за 1928. објавио преписку књаза Данила, као и преписку

уз те податке изложити неколико важнијих момената из архивске грађе.¹⁸ Први важни подаци о томе налазе се у строго повјерљивом извјештају генералног конзула Русије у Београду Шишкина Министарству иностраних дјела (директору Азијатског департамента) од 27. фебруара 1872. године, у коме јавља да је први регент Блазнавац тражио да Омладина из Новог Сада пошаље код њега свога повјереника, како би се сачинио коначни споразум са Друштвом српске омладине, које је, каже Шишкин, до сада тежило да има искључиво руководство народног покрета међу Јужним Словенима. Омладина је доиста послала свога пуномоћника у лицу Лазара Костића, кога је опуномоћила да преговара са Владом у Београду. Костић је изјавио да Омладина не може прихватити Владине раније услове, наиме да Омладина не покреће народни устанак на прољеће ове године, па је молио да му намјесник Блазнавац поново детаљно изложи све тешкоће за планирани почетак устанка, „од којег зависи будућа судбина свих Јужних Словена“, нагласио је Костић. Када му Блазнавац изнесе будући програм своје Владе о овоме питању, онда ће Костић настојати да од својих једномишљеника добије пристанак на „безусловну покорност“ Књажевској влади. Прије но је саопштио Костићу тајне свога плана о устанку, Блазнавац је од делегата тражио гаранцију („ручатељство“) да ће Омладина признати као неопходна ова три питања: 1) изабрати Србију за центар уједињења свих Јужних Словена, с династијом Обреновића на челу, 2) одрећи се од свих непријатељских поступака или новинских полемика противу постојећег поретка у Књажевини и 3) све своје силе употребити противу настојања Аустро-Угарске да ослаби Србију угњетавањем народности које су на њеној територији. Тек ако Омладина прими ова три услова као основе своје будуће дјелатности, може доказати да ће се покоравати упутствима Књажевске владе. Костић се сложио са излагањем намјесника Блазнавца и обећао му је да ће употребити све своје силе да у то убиједи своје другове, па ће убрзо о свему обавијестити намјесника и одмах је отпутовао за Нови Сад. Саопштавајући све ово руском генералном конзулу, Блазнавац је изразио сумњу да је Костићево мишљење о неопходности одлагања устанка искрено, јер има од полиције обавјештења да чланови Омладине који живе у Београду траже да се устанак почне без одлагања, те одмах треба образовати чете у областима које су у сусједству Турске, а то ће подржавати и Русија.

књаза Николе са књазом Михаилом, а у *Записима* за јануар, фебруар и март 1936. године преписка је од краја 1870. до краја 1875. године. — Ту грађу заслужује допунити подацима из *Мемоара* краља Николе, објављених у његовим цјелокупним дјелима (књига пета) на Цетињу 1969.

¹⁸ Сва та грађа налази се у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу и води се под називом „Приновљени рукописи“. Грађа је хронолошки сређена и свака фасцикула има по два омота: *Примљена писма* и *Послата писма*, а документи немају никаквих посебних сигнатура.

Блазнавац је био увјерен да овакво мишљење чланова Омладине подржава митрополит Михаило, који је, ако је вјеровати полицији, читао многим лицима писмо примљено од Московског славјанског комитета, у коме се подстрекава покрет за устанак међу хришћанима и обећава знатна новчана помоћ.

Шишкин на крају додаје и обавјештења, која је добио из својих редовних извора, да је још за вријеме преговора Јеврема Марковића са првим регентом (тј. Блазнавцем) о подизању устанка, други регент (Ристић), који је у тијесној вези са члановима Омладине и који их побуђује на устанак, једини од чланова Владе признавао неопходност пристанка на испуњење народног програма, јер већ једном треба изаћи из „срамне неактивности“. Ристић је о томе објавио и једну брошуру, каже Шишкин, и исту шаље уз овај свој реферат.

Дана 18. марта генерални конзул Шишкин шаље строго повјерљиво дословни руски превод опширног мемоара Либералне партије и Комитета за ослобођење, упућен Регентству, који им је упутила Омладина, за који су му казали регенти да га је писао сам вођа Омладине Милетић. Из њега се, каже Шишкин, види, да Омладина сматра садашње стање Европе сасвим повољним за почетак народног покрета и оставља Књажевској влади пуну слободу рада, али са условом да се Комитету за ослобођење да 20.000 дуката (червонцевъ“), потребно оружје и муниција, као и одобрење да се у Крагујевцу организују чете, које ће се пребацити у Босну на Ђурђевдан, тј. крајем мјесеца априла. Послије текста овога мемоара Шишкин напомиње да је његов доносилац овлашћен за даљи споразум, а у загради додаје да је доносилац мемоара архимандрит Пелагић.

Књаз Никола се увјерио да у оваквој ситуацији не може доћи до искреног и братскога споразума између Црне Горе и Србије, па је предложио да то питање ријеши сам руски цар. То се види из строго повјерљивог писма руског амбасадора у Цариграду Николаја Павловича Игњатијева* руском генералном козулу у Дубровнику и на Цетињу Александру Семеновичу Јонину од 20. октобра 1872. године. Игњатијев обавјештава Јонина да је примио његово писмо од 4. септембра, са приложеним писмом књаза Николе (ниједно од ових писама нијесам могао пронаћи), у коме је књаз Никола изјавио жељу да се истовремено јаве рускоме цару књаз Милан и он „за коначно решење тешкоћа, које постоје између Србије и Црне Горе“. Амбасадор јавља Јонину да је књажево писмо послао цару, коме је нагласио да је мисао књаза Николе „велика у будућности“, али у садашњем тренутку њено остварење било би у незгодан час, јер би истовремени долазак у Петроград два српска књаза морао изазвати подозрење и Аустрије и Турске, а могао би дове-

* Игњатијев је био руски амбасадор у Цариграду од 1864. до 1877. године.

сти у тешки положај према тим државама оба књаза. Амбасадор на крају моли Јонина да књазу Николи изјави потпуно слагање с тим предлогом, али он моли књаза да своју мисао одложи до бољих прилика, а за сада да настоји како би ускладио лично са књазом Миланом све неспоразуме, који су искрсли приликом његових преговора са намјесницима.

Да се у ово вријеме доиста није презало ни од интрига и ситница свједочи писмо руског амбасадора из Цариграда Игњатијева још од 4. марта ове (1872) године, којим обавјештава замјеника руског конзула у Дубровнику Иларионова, да је из Србије добио обавјештење како књаз Никола намјерава да у Београд пошаље своје људе, који би убили архимандрита Нићифора Дучића. Игњатијев мисли да су то злонамјерне измишљотине да код српског народа изазову мржњу противу књаза Николе и неслогу између Србије и Црне Горе у вријеме када се ради о њиховим заједничким и општим интересима, те моли Јонина да ово погодном приликом саопшти књазу Николи.

Порта се у ово вријеме већ увјерила да се на њеној територији припрема нешто ново, па је још 29. децембра 1871. дошао на Цетиње арбанашки валија Мустафа-паша, да лично са књазом Николом уреди важније пограничне спорове, којом је приликом, последице доста муке, књаз Никола одобрио пашин предлог да се формирана комисија за погранична питања распусти, а да се, по старом обичају, „главе за главе пребију“. Када је књаз Никола рекао Мустафа-паши: „Праштам Турској све главе које Арбанаси дугују Црној Гори и одобравам да се комисија разиђе“, паша је био толико задовољан да „умало што ме није удавио с комплиментима и с изразима очевидног његовог задовољства“, каже књаз у своме обавјештењу од 7. јануара 1872. године руском конзулу у Дубровнику. Паша је предложио и уређење поштанске и телеграфске везе између Црне Горе и Арбаније и Босне, а сигурно је књаз и Мустафа-паши изнио предлог о коме је ријеч у овоме обавјештењу руском конзулу, а наиме да би желио послати свога човјека у Цариград „као капућехажу“, који би, ако Порта на то пристане, водио бригу око „пуне 2.000 Црногораца, који се у Цариграду налазе и тамо раде...“

Крајем 1871. је руски амбасадор у Цариграду Игњатијев настојао да се бар унеколико среде црногорско-турски односи, јер 15. јануара 1872. каже своме конзулу у Дубровнику да је сада и Турска увјерена „да је мир на црногорској граници за њу необично важан“.

То је знао и књаз Никола, јер почетком 1873 (копија акта нема датума) руском конзулу у Дубровнику Јонину пише и о жељи за мало проширење црногорских граница, наравно уз помоћ руског посланика у Цариграду, па наглашава и ово: „Ако Влашка добије своју самосталност, ако се Србији придружи Босна, све ће то бити хвала заузимању Русије, а ни једна ни друга немају веће право на Вашу заштиту и помоћ неголи ми...“

Нарочито је важан акт директора Азијатскога департмана дубровачком конзулу Јонину од 6. јуна ове (1873) године, уз који му шаље копије два извјештаја из Београда, од 3. и 17. маја. У првоме је ријеч о појави на црногорској граници ухода из Србије, а у другоме „о намјери најутицајнијих херцеговачких главара за дизање устанка противу турске власти на Тројичиндан“, а ове године тај празник је падао на дан 27. маја (по старом календару). Руски генерални конзул у Београду тражио је од Јована Ристића обавјештење о првом питању, и, природно је, да му је казао како су то само лажне приче, о којима он нема појма, молећи га да увјери Императорско правитељство да Влада у Београду никада није мислила радити противу Црне Горе, иако још односи између Србије и Црне Горе нијесу дошли до жељене „искрености и срдачности“, па је и настојала да се обазриво односи према црногорским исељеницима или бјегунцима („выходцевъ“), те није пошла за примјером књаза Николе, који „прима на Цетиње непријатеље Србије“. Руски конзул је упитао Ристића да ли је та агитација могла бити без његовога знања, па је добио одговор да се сада доиста показало како је покојни намјесник Блазнавац „често радио помимо свога друга“, тј. самога Ристића, али у овоме случају не би радио „упркос њему“, мисли Ристић, а и за агитацију треба новаца, које, напомиње Ристић, није могао имати Блазнавац без знања министра иностраних дјела, а питање је да ли је ова Ристићева напомена била тачна. Но, Ристић је ипак морао признати руском конзулу да је прошле зиме долазио из Земуна у Београд познати црногорски емигрант прото (Јоко) Шпадијер, па га је Блазнавац одвео чак књазу Милану и пред њим је грдио књаза Николу, али — каже Ристић — књаз Милан није дозволио да настави те грдње и изишао је из себе.

Други важни докуменат је строго повјерљиви извјештај руског конзула у Београду од 17. маја 1873. године. У њему је ријеч о одлуци херцеговачких главара да се народ дигне на устанак, а одлуку су у име народа потписали 38 народних главара из следећих кадилука: требињског, столачког, невесињског, гатачког, пивског, фочанског, рудинског, пљеваљског и колашинског, као и из Васојевића и Бањана. Представка је писана у манастиру Косијереву и до данас је сачувана у бившем Дворском архиву на Цетињу. Објавио ју је Душан Вуксан још 1936. године, али је погрешан датум 29. априла, јер је документ од 24. априла. Вође организованог устанка били су обавијештени да је у то вријеме књаз Никола био пошао у Италију и Беч, те су своју петицију послали на име војводе Маша Врбице, па ево из ње неколико карактеристичних реченица: „Ми ниже потписати главари херцеговачки имали смо тврду намјеру о Ђурђеву-дне доћи на Цетиње, да покажемо Свијетломе Књазу Николи жестоке муке и варварске зулуме које до сада од проклетијех Турака трпљесмо, а више не можемо... Подижемо устанак у Херцего-

вини од аустриске границе до Новог Пазара... Ради одговора, наш устанак, који је био справљен да се подигне одма по Ђурђеву-дне, одложили смо до Троичина-дне 27-мог маја, а до тад може се нама одговорити имамо ли се чему добром надати или немамо од стране Црне Горе и велике Русије. Но, било што или не било, ми у име Божије без сваке сумње на Свету Тројицу устанак започињемо, па ма сви знали погинути: боље нам је него под овим мукама живити и гледати свакидашња мучка убиства, прогањање у туђ свијет најврлије наше браће, попова, калуђера, трговаца, затварање по смрдљивим и влажним апсима јадне Србе, од којијех неке подаве, а неки изагњију, — ками да се који врати кући; срамно силовање нашијех жена, сестара и жалоснијех шћери, јавне отимачине, тешке дације и стотинама другијех невоља. Ово трпљет не можемо, — боље је по сто пута умријет и радо идемо да умремо“. У петицији главари наглашавају да су сигурни у помоћ Владе у Београду, па додају: „Но у саму њезину помоћ не видимо сигурно наше ослобођење без јуначке помоћи Књаза Николе, у коју се помоћ не можемо надати без саизвољења Руског Цара...“

Руском генералном конзулу Ристић је саопштио да је примио из Херцеговине, од лица која заслужују потпуно повјерење, обавјештење о једној молби херцеговачких главара на књаза Николу, преко војводе Маша Врбице, па износи баш податке који се налазе у наведеној петицији од 24. априла, те је Ристић конзулу изнио о овоме своје мишљење, а наиме да он наведену петицију сматра као да је поручена од стране војводе Маша Врбице. Ево, поново неповјерење у Београду према Цетињу, иако је још 18. јануара 1871. изјавио књаз Никола да ће „вјечитој заборавности“ први предати „све чегрсти које су дослен међу нама постојале“, а 1. марта исте године да оставља на ослобођено и уједињено Српство да ријеша „кога ће себи за поглавара земаљског узети“, док је Јован Мариновић у писму од 7. новембра 1873. нудио књазу Николи „искрену радњу у испуњењу племенитих и родољубивих тежњи Књаза Милана за укрепљење свега братства и пријатељства са Вашом Светлости“.¹⁹

На крају, Ристић моли руског конзула да ово повјерљиво саопштење држи у тајности од књаза Николе, јер би то могло компромитовати лице које је обавијестило Ристића о поменутој петицији, па би га могла стићи судбина која је недавно постигла Стојана Ковачевића!

Важан је за писање о питању устанка повјерљиви извјештај београдског руског конзула амбасадору у Цариграду Игњатијеву од 27. октобра 1873. године. Њему је врло детаљно изложио унутрашњу и спољашњу политику Србије ондашњи предсједник Владе и министар спољних послова Јован Мариновић, па му је објашњавао и какве користи може имати Србија од

¹⁹ Записи XV, 44—45 и 110; упор. 47—49.

одласка књаза Милана у Цариград, а казао му је и то да за сада сматра као неопходну обнову односа од ранијих савезника само са Црном Гором, да би књаз Никола обновио са Владом у Београду своје искрене односе послјије прекида те сарадње од стране бившег регента (мисли, очигледно, на Блазнавца — Р. Д.). Мариновић је конзулу Шишкину казао и ово: Нашим саплеменицима у Турској и Аустрији намјеравамо отворено казати, а не као што су то радили регенти, да ми у садашње вријеме нијесмо у могућности ма шта предузети за њихово ослобођење, па ћемо их савјетовати да не отежавају свој положај „каквим било посебним покушајима, којима жалосни резултати у прошлости треба да буду поука за будућност“.

Изледа, да се и руски амбасадор у Цариграду, Игњатијев, бојао од преурањеног народног устанка у Херцеговини, јер директор Азијатског департмана Стремоухов, у име Министарства иностраних дјела, дана 9. новембра обавјештава књаза Николау да по мишљењу амбасадора Игњатијева у овом моменту не би могла имати никаквог успјеха у Цариграду мисија војводе Божа Петровића, јер је већ послат Филип Христић у име Србије, а и Румунија мисли да пошаље свога изасланика, па би то изгледала заједничка акција свих њих. Даном 21. новембра Стремоухов поново пише књазу Николи о овоме питању и увјерава га да сада Европа хоће мир и не може ништа бити од потпуног ослобођења Румуније и присаједињења Босне Србији, па се нада да ће књаз Никола прихватити Мариновићев предлог „за успостављање добрих односа“ са Србијом. Игњатијев поново пише опширно књазу Николи о овоме, наглашавајући да долазак војводе Божа не би био у интересу Црне Горе, јер би он могао имати само ранг агената Србије и Румуније.

Руски конзул Шишкин шаље 12. новембра амбасадору Игњатијеву копију писма министра Јована Мариновића књазу Николи, од кога нема преписа у прилогу, али мислим да то свакако мора бити Мариновићево писмо од 7. новембра, које је објавио Душан Вуксан 1936. године (*Записи XV*, 110). Шишкин моли Игњатијева, по жељи министра Мариновића, да дјејствује код књаза Николе „да заборави раније неспоразуме, који имају одраз личнога карактера ранијих савјетника књаза Милана и да вјерује искреном и срдачном обраћању к њему новог министра предсједника, који, толико исто колико и његов Господар, дубоко жали прошле догађаје и спреман је употребити све своје напоре, да би се то избрисало из сјећања Његове Свјетлости Црногорског Књаза“. Ово посредовање је дошло и од стране Министарства иностраних дјела, јер оно шаље 24. новембра дубровачком конзулу Јонину и копију поменутог Мариновићевог писма књазу Николи и копију писма конзула Шишкина амбасадору Игњатијеву од 12. новембра, па препоручује Јонину да свакако утиче на књаза Николау, како би заборавио досадашње

неспоразуме и обновио са Србијом „пријатељске односе у интересу обадвије Владе“.

Из 1874. године има такође неколико важних извјештаја о приликама у крајевима сусједним Црној Гори и односима Црне Горе и Србије. Дана 14. априла послао је београдски конзул Министарству иностраних дјела и амбасадору Игњатијеву детаљан извјештај о важним текућим догађајима, а копију тога извјештаја шаље конзулу Јонину директор Азијатског департамана дана 2. маја. Београдском конзулу саопштио је Јован Мариновић да су му долазили неки херцеговачки главари (није му казао њихова имена), који су му изнијели несносни живот народа у Херцеговини, па сматрају да је садашњи моменат најповољнији за устанак противу турских зулума и њихове власти над нашим народом, те се оправдано надају у помоћ Књажевине Србије, а нагласили су му да су дошли без знања књаза Николе. Мариновић је овим херцеговачким делегатима одговорио да постоје пријатељски односи између Србије и Црне Горе, па вјерује да би им и на Цетињу казали како би се Србија нашла у безизлазном положају када би их помагала, јер би се онда на њу сручила сва војна снага Турске. Карактеристичан је у овом извјештају крај истога, у коме конзул наглашава да Мариновић чак вјерује у могућност да су ови делегати дошли баш по савјету самога књаза Николе, који жели на дјелу испитати колико се може ослонити на „пријатељска увјеравања и на жељу о заједничком дјеловању“!

Колико се могло вјеровати и турским везирима и пашама доказ су извјештаји генералног конзула у Сарајеву Кудрјавцева. Он, на примјер, 7. маја јавља дубровачком конзулу Јонину да га нови генерални гувернер у Сарајеву, Дервиш-паша, увјерава како ће уложити све своје силе да смири у последњим годинама ненормалне односе мухамеданаца са њиховим хришћанским саотечественицима, а 4. августа обавјештава истога конзула о свечаној изјави Дервиш-паше да се сасвим руководи мирољубивом политиком. Међутим, 9. октобра шаље Јонину копију свога извјештаја амбасадору Игњатијеву од 2. октобра, у коме каже да Дервиш-паша, „поред свих датих му обећања, ради сасвим противно својим обећањима“, па му за вријеме свога боравка у Сарајеву за пола године није испунио ниједно од многобројних обећања. Као илустрацију износи и овај примјер: у селу Дубице, Дервентска нахија, син једнога богатог бега убио је православног сељака, коме су остали жена и 7 дјеце. Благодаречи новцу оца убице, ништа није предузето противу њега, но слободно шета по граду званом Жепче. Руском конзулу је паша обећао да ће ствар извидјети, па је пред њим чак и изгрдио кајмакама из Дервенте, али је други дан касније позвао два члана православне општине и рекао им да они хоће да их пошаље ка *Перовићима* (један од њих, Серафим, био је херцеговачко-захумски митрополит и од 1870—1876. провео је у зато-

чењу у Африци — Р. Д.) и питао их је како су смјели имати везе са руским конзулом. Они су се правдали, да руског конзула познају има већ 14 година и код њега иду само на Божић и Ускрс и на дан 30. августа,* али им ништа није вјеровало и само им је кратко рекао, да ће — „рђаво завршити“! Каква је била самовоља турских ага и бегова ево још један примјер из извјештаја руског вицеконзула у Мостару од 1. новембра. Он, наиме, јавља да невесињски бег Сулејман Башалић разрезаје десетину од раје иако је година сасвим неродна, а за обрезаше (сунећење) свога сина тражи од раје: 40 оваца, 2 товара крављег масла и товар меда. Исти вицеконзул каже да жито у невесињском кадилуку није родило чак ни за сјеме, али скупљачи десетине произвољно ипак расписују десетину, па је не купе у напути, већ у новцу.

Петог новембра генерални конзул из Сарајева шаље Јонину препис свога извјештаја од 29. октобра, у коме наглашава да је подгорички покољ „узнемирио хришћанско становништво Босне“, а у земљи се повећава број војске, поправљају се стара утврђења, довози ново оружје итд. Хришћанско становништво се, пак, нада да „Матъ Славянства“ неће допустити њихову пропаст, јер она може само својом ријечју, а не оружјем, учинити да муслимани не поступају са њим као са робовима, већ као са себи равним људима.

Ристо Пророковић и Мило Вукчевић објавили су и неке податке о 1874. години.** У исписима за овај рад има такође података о тим нередима у Херцеговини 1874. године. Тако је руски вицеконзул из Мостара јавио 1. новембра Игњатијеву да је чуо како су хришћани устали у шест села: Трусуна, Зови До, Лукавац, Грабовица, Шипачно и „Бџедже“ (?).*** Из тих мјеста је побјегло преко 300 породица у горе ка Билећи, па су за умирење устанка послате из Мостара четири чете. Турске власти увјеравају да је смирен без војске невесињски покрет, али руски конзул то не вјерује, јер су јуче увече послате на терен нове јединице из Мостара, а Турци већ причају да је Црна Гора овамо послала своје агенте. Дана 9. новембра исти конзул јавља Игњатијеву да су билећи кајмакам Мустај-бег Лакешкић и његове бимбаше успјели лијепим обећањима стишати становништво побуњених невесињских насеља. Неколико главара повратило се из Невесиња 6. новембра и собом су донијели „мазбату“ (представку) с печатима неколико главара, у којој се жале на скупљаче десетине. Послата је и једна делегација у Невесиње,

* Дана 30. августа у Конзулату је прослављен имендан рускога цара Александра II.

** Ристо Пророковић Невесињац, *Буна 1874. и устанак у Херцеговини 1875. године*, Београд 1902; Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876*, Цетиње 1950.

*** *Безђеђе или Безджиђе?*

а билећи кајмакам Лакешић послат је у Билећу, јер се и тамо примјећује народно врење, док је у љубушком кадилуку већина становништва католичка, па су прогнали православне скупљаче десетине. И Невесињци се много жале на суровост скупљача десетине, којима је покровитељ бег Башалич (презиме је нечитко), који је прави „бич народа“. Нарочито је важно конзулово обавјештење о одлуци Невесињаца да се одложи народни устанак „на будуће прољеће“, па је сазнао и то да је прије мјесец-два ишла на Цетиње специјална делегација ради тражења помоћи, која им је и обећана. Конзулу су чак казали и то да је за вријеме преговора на Цетињу био присутан и руски конзул Јонин, али он вјерује да је то немогуће. Да би се осигурали за помоћ из Црне Горе, Невесињци ће поново послати на Цетиње своја три посланика.

Отправник послова и секретар Конзулата у Дубровнику Модест Бакуњин шаље 15. новембра Министарству иностраних дјела извјештај конзула у Мостару Славољубова, у коме стоји да су се невестињски нереди проширили и у нека друга мјеста. У Мостару се цио овај покрет приписује Црној Гори, а са Цетиња је устаницима обећана помоћ и прије пола године и сада. Књаз Никола им је савјетовао да се сада врате кућама и сједи мирно, али је природно да између хришћана у Херцеговини и Црногораца „постоји морална веза“ и да су нереди у Невесињу са подгоричким покољем „доста природни и лако објашњиви“ — каже Славољубов.

У овој години има у извјештајима генералног конзула у Сарајеву и конзула у Мостару и неколико карактеристичних детаља, које заслужује поменути. Генерални конзул Кудрјавцев, на примјер, каже да је од почетка 1870. године почео да се буди наш народ у Босни и Херцеговини из свога вјековног мртвила, па то он, углавном, приписује двојници архимандрита, Пелагићу и Перовићу, те су те народне љубимце због тога турске власти и прогнале у далеке земље. Власти нарочито гоне и учитеље, па су чак из Новог Пазара довели на заточење 13 хришћана, од којих су и два свештеника, а сви су окривљени за везе са Србијом и Црном Гором. Кудрјавцев јавља у истом извјештају и о покрету у Босни и Херцеговини за стварање независне од Патријаршије у Цариграду *Босанске цркве*, слично као у Бугарској. Сазнао је да је у вези са овим основано тајно друштво у зворничком санџаку, па је ријешено да се то постигне борбом, ако се не могне мирним начином, све док на престо Патријаршије у Пећи не засједне наслједник посљедњег српског патријарха. Из овога се види да је ово покрет само православног становништва у Босни и Херцеговини, а то се може видјети и из завршних редака овога извјештаја, јер Кудрјавцев моли амбасадора Игњатијева за дозволу да „нашим јединовјерцима“ саопшти како би овај неблаговремени покрет могао довести само до „жалосних резултата“.

У некадашњем дворском архиву на Цетињу чува се и једно драгоцјено писмо војводе Богдана Зимоњића књазу Николи. Оно је писано на Грахову 13. новембра (1874), гдје се војвода стално налазио, а гласи:

„Ваша Свјетлост, Премилостиви Господару!

Приликом намјере главара Невесињскога кадилука и поводом питања главара Гатачког кадилука у мјесецу октомбру ове године, хоће ли још један пут приватити се великог труда за ослобођење наше браће испод турског тешкога јарма, потврђујем писмо херцеговачкијех тужнијех главара од 24. априла прошле године, које је управљено на Владу Ваше Свјетлости, и у исто вријеме додајем још ово: по увјерењу мојије добрије пријатеља из Херцеговине, да ће бити доста и Турака Херцеговачкије, који ће бити са(у)часници наше браће у радњи противу Османлиског зулума.

Будући да сам све ближе старости и немогући одољети жељи за ратом с Турцима, долазим Вашу Свјетлост најпонижније замолити, заклињући Ваше Височество Богом свемогућијем и аманетом Вашије старије Високије владоаца слободне Црне Горе, да се смилујете на тужни народ Србски у Херцеговини и да призовете неколика главара из Херцеговине тајно, те да им дате Вашег Височества савјете, како да раде у најкористнијем за Ваше интересе смислу и да мене старца пуштате у Херцеговину, да пролијем посљедњу моју кап крви, — дријешећи везе турске наше браће Херцеговаца.

Што се тиче наше снаге и справе, то се уздамо у Вашу великодушност, да ћете подпомоћи нашу радњу, па ако тајно. Ако нам посао пође добро, онда нека Ваша помоћ буде јавна свему свијету, не пође ли пак добро, онда може (се) одговорити путем дипломације, да се Ви нијесте ни мијешали у тај посао...“

Вриједан је пажње још један докуменат из поменутог архивског фонда. То је опширно писмо Луке Ђуровића од 14. новембра, упућено војводи Божу Петровићу, који је био и по крвном сродству и по положају главни сарадник књаз Николе. У писму се детаљно излаже спремност на устанак српског становништва из два села у пљеваљском кадилуку. Прво од тих села, Бабинци, има најмање 300 пушака, а друго, Мокрогорци, 150 пушака. Тих 450 бораца „нијесу удављена мужика и раја турска, но прави синови слободе, кад их позове милостива воља нашег Господара и света слобода наши(х) праједова...“. Ђуровић у наставку писма моли војводу Божа да за ових 450 бораца буде стално спремно потребно оружје „као за синове црногорске државе“, гарантујући војводи „да се у свим окол-

ним крајевима даде читати у лицу и срцу свакога Србина, а турскога подајника, да му се срце зажарило војним планом, да му се чини од минуте сат, а од сата дан, а од дана година, а од године вијек...“ Ђуровић још напомиње да се од косовске битке до данас „такво живо прегнуће и ратна жеља није у својој цјелости показала, као данас што се показује у ова два кадилука“, тј. фочанском и пљеваљском.

Први извјештај руског конзула у Сарајеву из 1875. је од 3. јануара и у њему се говори о пријему делегације из Градишке код аустроугарског министра иностраних дјела, али се не каже о чему је била ријеч.* Много је важнији извјештај конзула Славољубова из Мостара, у коме јавља да су прошли кроз Мостар из Сарајева Баћевић са још 6 Бањана, који су, вјероватно, били на савјетовању код Дервиш-паше. Чуо је да су молили пашу у Сарајеву да им постави Максима Баћевића за војводу, што је он одмах и урадио, а ово је, вјерујем, само заваривање турскога паше. Уз извјештај Славољубова је на посебном парчету хартије ова биљешка: „Максим, син покојног Јована Баћевића, који је одсекао 40 глава турскије; бијесни витез — покој му души“. Дервиш-паша је био чуо и о преласку двојице Црногораца у Невесиње да буне народ, па су му и они потврдили да су то чули, али је — рекли су му — књаз обојицу одмах затворио и осудио их по на десет година тамнице.

Дана 26. марта генерални конзул у Београду шаље Јонину копију своје шифроване депеше од 25. марта, послате Азијатском департману, у којој каже да му је саопштио Богићевић (Милан, министар иностраних дјела) као поуздане вијести о агитацији Омладинске организације у договору са мађарским радикалима да се збаци књаз Милан и на његово мјесто позове црногорски књаз Никола.²⁰ Богићевић је молио конзула да о овоме обавијести Министарство иностраних дјела и нада се да ће конзул у Дубровнику Јонин, који је и руски представник на Цетињу, увјерити књазу Николу да се уздржи од подстрекавања ових тежња, које га могу компромитовати и истовремено компликовати положај књазу Милана“.

Са жаљењем се мора констатовати да је ових дана, углавном од априла 1875. године, престала дотадашња пракса да руски конзули из Београда, Сарајева, Мостара и Дубровника шаљу један другоме копије својих ванжијих извјештаја које су слали надлежном Министарству иностраних дјела, односно Ази-

* Видјети за ово питање *Мемоаре* краља Николе, Цетиње 1969, стр. 320—321.

²⁰ Др Владан Ђорђевић наводи (пом. дјело, стр. 357) из извјештаја генералног аустријског конзула у Београду Венијамина Калаја од 8. јуна 1873. и то да је руски амбасадор у Цариграду последице смрти књазу Михаила „ревностно заступао кандидатуру Кнеза црногорског на престо Србије“. Упор. Гргур Јакшић, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 133.

јатском департману, и руском амбасадору у Цариграду генералу Игњатијеву.

Међутим, у Државном архиву на Цетињу сачувана су два важна писма, из којих се може закључити да су народни главари и организатори устанка само чекали повољан непосредни повод, па да већ толико времена припремани устанак почне. Прво од тих писама је од 28. априла 1875, писано је у Лукавцу, а потписали су га: Томо Дукичић, поп Ристо Гаћина, Мрдак Лубурић, Анто Стевановић, Милан Стевановић, Симо Ђоговић и Лазар Пакула. Текст је писао Јован Попов Гаћиновић, он је потписао и првих пет лица, док су се посљедња двојица својеручно потписали. Само посљедњи потписник није имао мохур, а сви остали су поред имена отиснули и своје мохуре. Писмо је, наравно, упућено књазу Николи и ево његовог текста:

„Ваше Величество, Свијетли Господару!

Ниже потписани јављамо Вашем Величеству, како се наш народ невесињски у крајњој опасности налази. Има неколико дана поробише се три дућана у касабџи невесињској и погибе Турчин. Иза тога Турци ударише те поваташе неке људе и одведоше у авс и зову све првијенце, које нијесу поватали, на суд.

Има нас неколико, који смо избјегли и живи Турцима нећемо, али се Турци окупљају да ударе на нас, но за Бога и за Светог Петра, Господару, немојте нас упушћат да се оволико народа преврће. Ако ли нећете о нама провиђети, јавите нам да се предавамо, па нека нас кољу и шта им драго од нас нека раде. У Дабру је велика невоља, исто као и у нас и у Рудини . . .“

Друго писмо је од 28. маја, писано је такође у Лукавцу и од истог писара, који је потписао својом руком ова лица: Николу Дукичића, Илију Стевановића, попа Риста Гаћину, Трипка Грубачића и Трипка Буу, па иза њихових потписа стоји: „и сви Невесињани“. И оно је упућено књазу Николи, а гласи:

„Ваше Величество, Премилостиви Господару!

Ми пођосмо по Вашој заповиједи, како сте нам наређили, и дођосмо у своје отечество. Затим разиђосмо се своим кућама, надајући се да ћемо бит раат и на миру од Турака. Али Турци одма, другу ноћ пошто смо ми дошли, убише једнога Срба који је вреди(о) више него другиј педесет, именован Ђура Симовића, а једнога су убили су пет пушака прије него смо дошли, звао се Максим Бањанин, троицу је Форта испробио тулијама (гвозденим кукама — Р. Д.); ови су живи јошт, али би било боље да нијесу. Господару Свијетлиј, неки Турци говоре нама:

Кои год је био у Књажевој граници кад га видим разбит
ћу му чело кубуром, да се сав оклопио у фермане Царске!

Што је до сад било *бидата* (дације) Турци ништа не
умаљују, него више искају но икад прије. Ми смо им од-
казали да не дамо прије него дође Царскиј човјек, који је
послан на ову нашу даву...²¹

У ово вријеме већ је увелико припремљен устанак. Љуби-
братић је крајем априла био на Цетињу, па је 30. априла молио
војводу Врбицу да он плати „кирију за коња који ме довео на
Цетиње“, средином маја био је на Цетињу руски генерал-
штабни официр Сергије Иванович Сировачки, а десетак дана
раније био је код усташа руски капетан Сергеј Феодорович Го-
ловин. Сировачки је био делегат Словенског комитета у Петро-
граду, а Головин је и велики словенофил и велики богаташ, па
је обећао вођама устанка „послати пушака, муниције и свега
што за војску треба, само да међу собом поставе добар ред и
да не сјеку турске главе“. Головин је још казао да се у „рус-
ким круговима живо заузимање покренуло за успјех овога ус-

²¹ Архив СРЦГ на Цетињу, фонд Сената за 1875. годину, фасцикула
16, редни бр. 1129 и 1130. — Писмо од 28. априла спровели су књазу
херцеговачки главари, који су одавно живјели на Грахову. Они моле
(30. априла) да им књаз да савјет што хитније, „како ћемо одговорити
нашој браћи на њихово писмо, зашто ми неумијемо како без Вашег
наређења, а њима је велика невоља...“

У истом фонду (Сенат, Финансијска управа 1875 г., фасцикула 9,
редни број 440) сачуван је концепт писма упућеног *Перу*, а потписан је
само *Симо*. Ово је очигледно уредник цетињског листа „Глас Црногорца“
Симо Поповић, а писмо је упућено црногорском представнику (агенту) у
Котору *Петру Рамадановићу*. За историју херцеговачког устанка од ван-
редне је користи текст овога писма, јер се архивски фондови на Це-
тињу без њега не могу користити за питање о учествовању Бокеља у
поменутом устанку, па га због тога и објављујем уз овај свој прилог:

„Цетиње, 24. Јула 1875.

Драги Перо.

Јави ми одмах што знаш и распитај на лијепи начин, је ли колико
Бокеља пасало (*пошло* — Р. Д.) у Херцеговину као и гдје, и то ми те-
леграфом одговори на овај начин:

Ако су пасали и ако знаш колико, онда телеграфај овако:

„Послаћу ти (дана тога, т. ј. онога кад су Бокељи пасали) кафе и
цукра (толико, т. ј. број Бокеља) фуната“.

Ако нису пасали у Херцеговину, телеграфај:

„За сад не могу ти послати наручбину“.

Ако су пошли, па се врћу, онда телеграфај:

„Послаћу одмах што сте наручили“.

Ово не пропусти одмах учинити, а тако исто и у будуће јављај
што год дозвољаш, што је важније, и по нарочитом човјеку. Право рећи,
то си требао и сам и досада чињети, јер бар оно што се у Боки збива
треба најприје од тебе да се на Цетињу чује.

С поздравом твој Симо“.

танка“; од овога искључује Руску владу* и каже, да она „дружчије не може...“ Дана 10. маја већ су били на Грахову војвода Машо Врбица и Бајо Бошковић, а почетком јула уређује се телеграфска линија до Грахова.

Чак је и један енглески извор навео да је 15 (27) јула стигао у манастир Косијерево караван од 15 коња, натоварених оружјем, а послатих са Грахова од „непознатог лица“, а 3 (15) августа и други караван од 15 коња. Сада је манастир у Косијереву постао главни штаб војводе Пека Павловића, који је формално примио вођство над требињским, билећким и столачким округом, а отада се Црна Гора јавља и као покровитељица устанка и из ње стално долазе људи, оружје и ратна опрема, подвлачи и тај страни извор.²²

Већ сам напоменуо да невесињски устанак из средине 1875. не улази у план овога рада, али заслужује навести неколико података о турским зулумима, јер ће се из њих сваки читалац увјерити да је доиста тачна она народна пословица: „Боље је умријети, него умирати“. За овакав скуп није потребно наводити цитате из дјела добро познатих аутора, као што су Гиљфердинг, Ирбијева и Макензијева итд., а ко би желио да се увјери о несносном животу хришћанске раје на турској територији чак и у посљедњој четврти деветнаестог вијека, довољно би му било прочитати само дописе у цетињском листу *Црногорац* и *Глас Црногорца* од 1871. до средине 1875. године, јер су у њима дописи из разних мјеста у сусједству Црне Горе, са свим појемничним детаљним злочинствима турских власти и самовољних муслимана, који нијесу имали никакву званичну функцију.

Скоро свако писмо херцеговачких главара упућено митрополиту Петру I и његовим насљедницима пуно је детаља о турским зулумима, док Пивљани у писму од 1. септембра 1852. моле књаза Данила за помоћ у војсци, оружју и муницији, јер су се сви „одметнули и побјегли у планине“ и не жале „крв пролити за часни крст“, јер је већ турски зулум додијао и „дошао је вакат живота не жалити“, па шаљу књазу и своје

* Руска влада је ипак рачунала на могућност устанка током 1875, јер у априлу те године поставља у Београду новог генералног конзула, поставља конзула на Крфу, у Конзулат дубровачки шаље помоћника Јонину (Николаја Хартвига), а већ почетком јуна цар је и званично наименовао за генералног конзула при Двору на Цетињу Александра Семеновича Јонина, који је и дотада био везан за Цетиње, али са званичним сједиштем у Дубровнику (*Глас Црногорца* од 16. јуна 1875). Јонин је рођен 1837; поред осталог био је завршио и Лазаревски институт источних језика; остао је до 1883. као руски посланик на Цетињу, а касније је био руски посланик у Бразилији (до 1892). Написао је књигу „По Южной Америкѣ“ (*Энциклопедический словарь Брокгауза—Ефронъ*, томъ XIII-а, С.—Петербургъ 1894, стр. 746). Јонин је умро 1900. године, 21. маја.

²² Зборник *Родное Племя*, том 2, Москва 1877, стр. 48.

истакнуте главаре (војводу Стефана Љешевића, Мирка Гаговића и Живка Добриловића), да му кажу „велики зулум од Турака“.²³

Дугогодишњи руски министар иностраних дјела Неселроде казао је још 1839. године „да Турска само донде врши своје обавезе, док има разлога да се боји од казне ако их не изврши“.²⁴ То се најбоље потврдило и последије издавања Хатишерифа од Гилхане (1839) и Хатихумајуна (1856), јер иако је тим царским ферманима загарантована својина свих турских поданика, укинута закупљивање пореза, призната слобода вјере, прописано да се модернизују затвори и казне итд.²⁵, све је остало као и прије тих формалних „рефорама“, за које је знао само мали број државних функционера, а они који су за њих знали нијесу никога кажњавали ко их није поштовао. Заслуживало би паралелно цитирати двије тешке оптужбе о турским зулумима са једнога истог мјеста, једну из 1809. и другу из 1861, дакле прије и последије Хатишерифа и Хатихумајуна. Ову прву из 1809. објавио је у цјелости Милорад Медаковић у својој „Повјестници Црне Горе“ још 1850, а дословно ју је поновио Петар Шобајић у својој монографији „Никшић“ 1938. године, па наводим само ону из 1861. године, која је из Бршна, у близини ондашњег турског Никшића, а послао ју је капетан Јован Вукотић ондашњем црногорском конзулу у Скадру Јовану Вацлику:

„Бршно, 22. априла 1861 године.

Господине Јоване Вацлик!

Скупио се вас народ озрински и уписали своју давију и зулум који су им Турци учинили, да имаш ти, Јоване, све конзулима јавити. Прво, убили су Турци усред града (Никшића — Р. Д.) Стевана Ћиракова на правду божу, па су моје сватове побили и нагрдили и узели им ђевојку и на срамоту је потурчили, пак су ми убили Бошка Јованова на божу правду, пак су убили два Јованића усред цареве чаршије на божу правду и затворили седам кукавица (очигледно мисли на женске особе из породица тих Јованића — Р. Д.), пак су убили сина Дура Јованића у млину, пак су убили Саву Аврама и просули му пуње што је носио да слави крсно име, а Турци славити не даду...“ Пошто је навео имена и презимена још деветорице

²³ Душан Вуксан, *Везе Црне Горе с Херцеговином од 1852 године*, Записи VIII, 1931, 172.

²⁴ В. Теплов, *Руски заступници у Цариграду 1496—1891*, превео с руског Ж(ивко) Драговић, Цетиње 1892, стр. 92, нап. 34.

²⁵ Станојевићева *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, стр. 81.

невино убијених људи, Вукотић наставља: „И то бисмо с јадом опростили, ама кад дође ни (тј. нам — Р. Д.). Турчин на Божић, па ми се пиша на бадњак, пак дођи Турци у нас па се попишај у пиће, па нас нагони на срамоту да пијемо. Пак син Сулејмана ефендије Пиводића кубурама у врата од цркве и наше богомоље, пак су кћер Дура Јованића ухватили и разврнули је редом Турци скачући на њу и удавили је; па је таквија било још 50, но не можемо све редом спомињати и све што су чињели од нашијех жена и ђевојака, то србска вјера поднијети не може. Пак исти Пиводић самије 50 Пољана доведи их на свој измет, па им удари по 50 тојага на велику божју правду. Самије Клацићана колико су их били и газили, без осталије Пољана. Главом Мустафа Пиводић пошљи његове заптије по селима, те су му измет чињели: па сакупи по 20 сиромаша пред собом, па му се мало чини бити камцијом, но пушкама по глави док пушке поломи, пак послѣје од онога биједнога пушку наплати пет пута више него је ваљала. Пак дођи исти Грађани у наше сиромашке куће, па канцијом по нашијем женама те им водај по сву ноћ опанке по кући, па ујутру наплати од жена што су им водали опанке. Пак отиди наши свештеници у цркву да служе свету летургију, а Турци дођи па јадне попове све тојагама по њима, па уљези у цркву па кубурама ломи крсте и иконе, ка(о) и сад што су чињели у Косијерево (познати манастир, који су Турци кратко вријеме прије овога писма капетана Вукотића „запалили и разорили“, а четири калуђера „грозно батинама избили...“ — Р. Д.). Па дођи исти Грађани у наше куће па нагони сиромаше да им дају и што има и што нема. Просто то, него нагони нас те им пригамо приганице па замеди, па натичи њиховијем коњима да зобљу. Пак Турци ђегођ нађи у нас лијепа коња или вола или добра овна или овцу: „Дај, Влаше, ово није за тебе!“ Па увати наше главаре и наше попове и наше трговце, па све по њима тојагама и турај у тамницу док им окапљу кости. И ђегођ нађи човјека да је од преше све га бију дрвљем и камењем, док га оштете да није од преше. Што говоре Турци да смо ми сами своје куће изгорјели, ко би себе зло чинио, но су ни их Турци опалили и пошто су (их) опалили донијели из града маљеве и ћускије, те обаљуј зидове. Што ли зову нас Турци да се врћемо, пак да им давамо с баштине; Турци знаду јер је прије наша баштина била него њина и овако су је од нас отели: уватили су нашега ђеда па му метнули голе ноге у живи клак док су му опале, па угриј синцир гвоздени па му га сави око грла. Тако су ни је отели! Друго,

нијесу ништа за њу давали. Па ти, Јоване, кажи конзулима, каква је та правда у Турака!...“²⁶

Скоро је још оволико текста у овоме писму капетана Вукотића, али мислим да је непотребно даље његово навођење, јер је тешко вјеровати за ове зулуме у другој половини прошлога вијека. Колико су Турци били прешли све људске мјере ево и два слична случаја: један из Зете, у близини Подгорице (данашњег Титограда), а други из Требиња. О првом је ријеч у цетињском листу „Глас Црногорца“ од 5. маја 1873. године, и у њему стоји да су Турци гађали пушкама Марицу, кћер Трака Шикманова, док је радила на својој земљи и сломили јој руку, па се допис завршава овим ријечима: „Недавно, идући пољем Ђемовскијем, Симо Шкатара, из Балабана, пушећи цигар стигну га Турци из Голубоваца, Пашовићи, те једнога Сима истуку до миле воље како смије слободно пушити у царској земљи, а зна да су власи раја...“, док је још у октобру 1872. требињски бег Перванагић забранио хришћанима да за вријеме рамазана путем пуше или „на видјелу једу“.²⁷

Када је, упорношћу књаза Николе и спремношћу Црногораца да се за подгорички покољ оружјем освете Турцима, дошло до тога да су почетком маја 1875. године објешена у Скадру два чувена Турчина, Рустем Шејовић и братанић чувенога Јуса Мучина, због њиховог злочина у подгоричком покољу, Турци у Скадру, Подгорици и Зети јавно су говорили: „Дођоше кијаметски дани да се браћа Турци за Влахе вјешају! Наш се цар у Стамбол покаурио!“²⁸

Ово је доиста био прелом у историји Турске Царевине и сасвим је јасно да је овај догађај морао подићи дух хришћанске раје, али се она није могла надати да ће, последије толико жртава и славних борби за своје ослобођење и уједињење, поново потпасти у друго ропство, сада, тобоже — *културне и просвијећене Аустро-Угарске монархије*.²⁹

²⁶ Д. Вуксан, *Везе Црне Горе с Херцеговином*, Записи XI, 1932, 350—352. Упор., на примјер, *Записи IX*, 104—106; XII, 237; *Гласник Српског ученог друштва*, књ. VIII, свеска XXV старог реда, Београд 1869, 91—93.

²⁷ *Црногорац*, бр. 40. из 1872.

²⁸ *Глас Црногорца*, од 19. маја 1875 г., упор. *Записи XVIII*, 199—212.

²⁹ За општу слику окупације Босне и Херцеговине од 1878. до 1918. доста је података у *Енциклопедији Југославије*, том II, Загреб 1956, стр. 51—56 и тамо наведеној литератури.

Risto DRAGIĆEVIĆ

LA SITUATION DES POPULATIONS CHRETIENNES EN TURQUIE ET
LES ANCIENS PLANS DE LIBERATION

Résumé

Les sources de tout premier ordre que l'auteur produit à propos des conditions d'existence intolérables qui étaient celles des populations chrétiennes dans diverses régions de la Turquie d'Europe, montrent sans équivoque que les exactions turques dépassaient toute mesure. Le hatichérif de Guilhana (1839) et le hatihumayun de 1856 qui leur avaient soi-disant garanti les droits élémentaires de l'homme, ne leur étaient d'aucun secours.

S'agissant des plans de libération de certaines parties du peuple monténégrin, l'auteur prend comme point de départ celui de 1711. L'évêque du Monténégro, Danilo Petrović Njegoš, tenta alors de reprendre aux Turcs Podgorica, Žabljak et Spuž. Il avait même l'intention de pousser jusqu'à Trebinje. Mais sans artillerie — que Dubrovnik et Venise lui avaient refusé pour ne pas s'attirer les mauvaises grâces de la Turquie — son projet ne put être mené à bien.

Les préparatifs en vue de l'insurrection de 1875 sont traités, pour l'essentiel, sur la foi des documents des Archives du Musée national de Cetinje, rassemblés sous le titre: „Nouveaux manuscrits“. Ils sont classés par ordre chronologique, chaque année étant rangée dans deux couvertures („Lettre reçues“ et „Lettre envoyées“), de sorte qu'il serait superflu de mentionner chaque document en particulier.